

Elżbieta Gos
Uniwersytet Warszawski

CO TO JEST TEKST PRECEDENSOWY?

Przymiotnika *precedensowy* zwykło się używać w kolokacjach typu *rozstrzygnięcie precedensowe, sprawa precedensowa, precedensowy wyrok sądowy, decyzja precedensowa*. Sam wyraz *precedens* (łac. praecedens — poprzedzający) posiada ustalone znaczenie, jest rozumiany jako „wypadek poprzedzający inne podobne wydarzenie; zdarzenie, rozstrzygnięcie służące za przykład lub uzasadnienie w załatwianiu spraw analogicznych” (SJPD). Tymczasem w językoznawstwie rosyjskim (a w języku rosyjskim *прецедент, прецедентный*¹ mają znaczenie pokrywające się ze znaczeniem tych wyrazów w języku polskim) w ostatnich latach szeroko i żywo dyskutowane jest pojęcie tekstu precedensowego, a pojęcie *precedensowości* rozciąga się na inne obszary badań lingwistycznych²

Sformułowanie *tekst precedensowy (прецедентный текст)* zwykło się wiązać z Jurijem Karaulowem. Jeden z rozdziałów książki *Русский язык и языковая личность* rozpoczyna on w taki sposób: „Человек живет в мире текстов. Тексты эти разнообразны по содержанию, жанрам, тематическим сферам, объему, необходимости многократного обращения к ним или разового их использования [...]” (Karaulow 1987, s. 216; podkr. E. G.). To wielokrotne sięganie do pewnych tekstów, właściwe dla tekstów, które Karaulow nazwał *precedensowymi*, oznaczać ma nie tyle czytanie ich po raz wtóry, ale odwoływanie się do nich przy różnych okazjach niezwiązanych z lekturą, przywoływanie ich w sytuacji komunikacji z innymi ludźmi.

Tekst precedensowy według Karaulowa wyróżnia się spośród innych tekstów dzięki pewnym swym właściwościom. Jest znaczący dla człowieka, znaczący poznawczo i emocjonalnie. Ma charakter ponadjednostkowy — jest znany szerokiemu kręgowi ludzi zespolonych wspólnym językiem i kulturą, przy czym może być znany nie tylko żyjącym współcześnie, ale również pokoleniom wcześniejszym i następnym. Wreszcie, tekst precedensowy regularnie pojawia się w dyskursie

¹ Przymiotnik *прецедентный* nie jest podawany przez słowniki. Jest jednak realnie używany, np. *прецедентный случай, прецедентный характер, прецедентный процесс*.

² Mianem *precedensowych* określa się np. niektóre filmy — zob. A. Стефанская 2004.

w formie aluzji, cytatu, streszczenia czy choćby przywołania głównej idei. Tekstami precedensowymi według Karaulowa są dzieła literackie, mity, legendy, bajki, przysłowia, zagadki, lecz również mogą być nimi teksty publicystyczne czy polityczne. Można by je nazwać „tekstami z kanonu”, bo jeśli nawet nie wchodziły w zbiór lektur szkolnych, to ludzie mówiący wspólnym językiem i tak się z nimi na jakimś etapie socjalizacji, wrastania w społeczeństwo, zetknęli. Znajomość tekstów precedensowych jest wskaźnikiem przynależności do pewnej epoki i jej kultury, i choć w różnych okresach różne teksty można uważać za precedensowe, to dla każdej wspólnoty językowo-kulturowej wskazać można zbiór tekstów ważnych kulturowo, istotnych czy wprost niezbędnych dla poczucia wspólnoty, tożsamości narodowej. Niesłabnąca aktualność i znaczenie takich tekstów umożliwia ich ciągłą reinterpretację, teksty te wychodzą za ramy tekstu istniejącego tylko fizycznie (np. na papierze), poddawane są przekształceniom różnego typu — są tłumaczone na inne języki, są adaptowane do potrzeb teatru, kina, są reinterpretowane w dziełach malarstwa, rzeźby, architektury. W ten sposób stają się w coraz większym stopniu faktami kultury.

Sposoby funkcjonowania wszystkich tekstów, jak pisze Karaulow, można sprowadzić do trzech postaci. Naturalnym, pierwotnym sposobem funkcjonowania każdego tekstu jest sytuacja, gdy odbiorca zapoznaje się bezpośrednio z samym tekstem, to znaczy czyta go (słucha). Drugi sposób funkcjonowania tekstu można by nazwać wtórnym — polega na zapoznaniu się odbiorcy nie z samym tekstem jako takim, ale np. z jego teatralną adaptacją bądź krytycznym omówieniem. Trzeci sposób Karaulow określa następująco: „[...] обращение к оригинальному тексту дается намеком, отсылкой, признаком, и тем самым в процесс коммуникации включается либо весь текст, либо соотносимые с ситуацией общения или более крупным жизненным событием отдельные его фрагменты. В этом случае весь текст или значительны его фрагмент выступают как целостная единица обозначения” (Karaulow 1987, s. 217). Taki sposób funkcjonowania tekstu Karaulow określa jako semiotyczny i podkreśla, że tekst może funkcjonować jako złożony, nasycony znaczeniami znak. Aktualizowany jest w sytuacjach komunikacji poprzez cytat, aluzję, przywołanie nazwiska autora, imienia bohatera, może służyć jako podstawa porównania, wartościowania. I tylko ten ostatni sposób życia tekstu właściwy jest dla tekstów precedensowych.

W językoznawstwie rosyjskim praca Karaulowa nie przeszła bez echa. Za precedensowe zaczęto uważać nie tylko teksty, ale i inne zjawiska: wypowiedź (Костомаров, Бурвикова 1994), imię (Гудков 1999), zjawisko, sytuację (Красных 1997). Pozostańmy tu jednak przy tekście precedensowym. Karaulow, pisząc o tekstach precedensowych, zasygnalizował ich znaczenie dla kultury narodu, dla tożsamości narodowej. Te intuicje Karaulowa rozwija dziś grupa językoznawców z Uniwersytetu im. M. Łomonosowa w Moskwie prowadzących badania w ramach kulturowej teorii języka. Interesują się oni nader aktualnym obecnie zagadnieniem

powiązania języka i kultury, ujęciem języka jako z jednej strony tworu kultury, z drugiej — narzędzia przekazywania treści kulturowych oraz jednego z najważniejszych czynników identyfikacji narodowej. Posługują się oni pojęciem *przestrzeń kulturowa narodu* (*национальное культурное пространство*), rozumianym jako forma istnienia kultury w zbiorowej świadomości narodu. Jej podstawą jest baza kognitywna (*когнитивная база*) — zbiór wiadomości, wiedzy, ale także asocjacji, przekonań, wyobrażeń wspólnych dla członków etnicznej wspólnoty kulturowo-językowej, specyficzny dla narodu, współstanowiący o specyficie danej wspólnoty. W bazie kognitywnej zawarta jest wiedza o przedmiotach kultury rozumianych jako odbicie w świadomości zjawiska materialnego lub duchowego ważne dla tej wspólnoty. Przedmioty kultury do bazy kognitywnej wchodzi w postaci zredukowanej, ograniczonej do jednej lub kilku najbardziej charakterystycznych swych cech. Zawartość bazy kognitywnej właściwej dla pewnej wspólnoty jest rezultatem działania specyficznych dla tej wspólnoty (narodu) mechanizmów postrzegania i klasyfikacji rzeczywistości, z drugiej zaś strony jej zawartość jest przechowywana w pamięci członków wspólnoty i przekazywana ich potomkom, gwarantując językową i kulturową jedność narodu, współstanowiąc o odrębności, mentalności narodu. W bazie kognitywnej każdej wspólnoty poczesne miejsce zajmują zjawiska precedensowe, które charakteryzują się następującymi cechami:

1) są dobrze znane wszystkim przedstawicielom wspólnoty językowo-kulturowej, mają ponadjednostkowy charakter;

2) są aktualne w wymiarze poznawczym i emocjonalnym — za zjawiskiem stoi wspólny inwariant jego recepcji, pojęcie o zjawisku, wiedza, wyobrażenie o nim;

3) apelacja do tych zjawisk pojawia się w dyskursie regularnie, odwoływanie nie musi być częste, ale jest zrozumiałe bez dodatkowych wyjaśnień.

Wśród zjawisk precedensowych wyróżniają badacze autoprecedensy³, precedensy społeczne (wśród nich narodowe) oraz uniwersalne. Autoprecedensy mają bardzo osobisty charakter, są to wspomnienia, wyobrażenia zjawisk mających szczególne znaczenie dla jednostki, są związane np. z dzieciństwem czy pewnymi ważnymi momentami w życiu każdego człowieka.

Precedensy społeczne są wspólne dla pewnych zbiorowości ludzi (rodziny, grupy zawodowej, wspólnoty religijnej, narodu). Tego typu precedensem jest np. Pismo Święte dla chrześcijan. Precedensy charakterystyczne dla narodu, czy też etnosu — wspólnoty językowo-kulturowej, są tak ważne, że wyodrębnione zostały jako narodowe. Takimi tekstami według badaczy dla Rosjan są dzieła literatury pięknej (np. *Евгений Онегин*, *Война и мир*, *Бородино*), ale także niektóre pieśni (*Подмосковные вечера*, *Ой, мороз, мороз...*) anegdoty, teksty publicystyczne, reklamowe.

³ Autoprecedensy wyróżniane są z pewnymi zastrzeżeniami, wiedza na ich temat nie ma bowiem charakteru ponadjednostkowego.

O precedensach uniwersalnych badacze wypowiadają się z dużą ostrożnością, miałyby być one bowiem wspólne wszystkim przedstawicielom rodzaju ludzkiego.

Mówiąc o tekście precedensowym, badacze odróżniają sam tekst od jego inwariantu, bowiem teksty nie są przechowywane w pamięci w całości od pierwszego słowa do ostatniej kropki, ale właśnie w postaci inwariantu, który jest określony jako wiedza, wyobrażenie o tekście, forma bytowania tekstu w zbiorowej pamięci wspólnoty. Nie jest to zatem sam tekst, ale społeczna wiedza o tekście. Aby możliwe było odwołanie się do tekstu precedensowego, nie jest konieczna jego znajomość rozumiana jako zapoznanie się z oryginalnym dziełem, niezbędna jest jednak wiedza, że taki tekst istnieje. Ktoś, kto odwołuje się do tekstu precedensowego, może znać zeń tylko jedno zdanie, imię bohatera, znać sam tekst ze słyszenia, z opowiadań, streszczeń, z obserwacji, że inni często się do tekstu odwołują. Zatem to znajomość inwariantu jest powszechna i obowiązkowa, zaś znajomość samego tekstu — nie. Potwierdzenia na słuszność tej tezy, jak się wydaje, odnajdujemy u Jerzego Bralczyka. W swoim *Leksykonie zdań polskich*, w którym zgromadził zdania ważne dla Polaków, stwierdza on, że znane wszystkim chyba Polakom zdanie *Ala ma kota*, które „jak wiadomo” pochodzi z elementarza Falskiego, nigdy nie zostało przez Falskiego napisane, w żadnym z wydań jego *Nauki czytania i pisanania dla dzieci* takiego zdania nie ma. Pisze Bralczyk: „Przekonany że musi ono przecież być, szukałem długo. Ala i Ola mają psy i lale, ale o kocie Ali cicho! Pierwszy elementarzowy kot należy do Olka i pojawia się dopiero na 29. stronie. A jednak zdanie *Ala ma kota* jest związane z elementarzem jak żadne inne, jak abecadło, którego zresztą też w elementarzu Falskiego nie ma...” (Bralczyk 2004, s. 13). Czyżby była to sytuacja, że mamy do czynienia tylko z inwariantem tekstu, powszechną wiedzą o tekście, który nie istnieje?

W ramach współczesnej teorii tekstu (nazywanej też tekstologią, lingwistyką tekstu) problem tekstu precedensowego w ogóle nie funkcjonuje. Jednak wprowadzenie tego pojęcia do nauki o tekście, dokładniejsze zdefiniowanie jego istoty, przysłużyć mogłoby się i samej tekstologii. Tradycyjnie teksty definiuje się poprzez kilka cech: spójność, koherencję, intencjonalność, akceptowalność, informatywność, sytuacyjność i intertekstowość (Beaugrande de, Dressler 1990), mało uwagi poświęcając kulturowym charakterystykom tekstu. Tekstolodzy zdają się nie zauważać, że teksty są produktami kultury i dają o niej świadectwo, a niektóre z nich kulturę współtworzą, oddziałując na ludzkie postawy, zachowania, systemy wartości.

Jednak teksty precedensowe wydają się interesującym przedmiotem badań nie tylko dla tekstologii. Są one prototekstami dla tekstów późniejszych, istota tekstu precedensowego polega na międzytekstowym oddziaływaniu, na możliwości czerpania przez człowieka tworzącego swój tekst z tekstu wcześniejszego. Badanie tekstów precedensowych nie musiałoby jednak polegać na tropieniu ich

elementów w innych tekstach. Jak pisze Ryszard Nycz, „[...] relacji międzytekstowych nie da się ograniczyć do wewnątrzliterackich odniesień. Obejmują one wszak w równej mierze związki z pozaliterackimi gatunkami i stylami mowy, jak i — nierzadko — intersemiotyczne pozwiązania z pozadyskursywnymi mediami sztuki i komunikacji (plastyka, muzyka, film, komiks etc.” (1993, s. 61). Z punktu widzenia lingwistyki pragmatycznej tekstem jest ciąg zdań uznany (przez nadawcę i odbiorcę) za całościowy komunikat (Dobrzyńska 2001, s. 294). Tekstami są wszak i dzieła literackie i wypowiedzi potoczne, i artykuły prasowe, i hasła reklamowe. W ramach badań nad tekstami precedensowymi byłoby miejsce na analizę na przykład takich wypowiedzi odwołujących się do powszechnej znajomości pewnych precedensowych tekstów:

„Pa, Tadeusz” — reklama rejsów do Wilna w pewnych liniach lotniczych.

„W Sejmie trwają trudne koalicjantów rozmowy” — komentarz dziennikarza w telewizyjnych Wiadomościach.

„Dla innych jest to ciekawy przyczynek do analizy problemu tradycyjnej bezskuteczności zarządzającego Polską aparatu urzędniczego (à la *Szyfowe prace* Żeromskiego). Kolejni czytelnicy widzą w tym ogólnoludzkie przesłanie na temat naiwności ludzkich planów (w stylu *Straconych złudzeń* Balzaka) [...]” — fragment artykułu w „Gazecie Wyborczej”.

Powyższe przykłady zostały bez trudu znalezione w ciągu jednego tylko dnia, przy czym narzucały się one niejako same w codziennych sytuacjach. Rozpatrując relacje międzytekstowe, należałoby zatem uwzględnić, w jaki sposób we współczesnym dyskursie funkcjonują teksty precedensowe, jak często się do nich sięga, w jakim celu. Byłoby tu też miejsce do uporządkowania wymiennie czasem używanych sformułowań typu: aluzja, cytat, odwołanie, reminiscensja.

Interesujący wydaje się także aspekt kognitywny badań nad tekstami precedensowymi. Wehoda tu w grę problemy przechowywania w pamięci i aktualizacji w dyskursie takich tekstów. Zajmowali się tym problemem m.in. Kostomarov i Burwikowa, próbując dać odpowiedź na pytanie, dzięki czemu teksty stają się precedensowymi, wprowadzili np. pojęcie silnej pozycji tekstu (to tytuł, początek i koniec), rozpatrywali mechanizmy redukcji tekstu do jednego zdania. Kognitywne podejście do tekstu generalnie polega na wykrywaniu i opisie relacji między językowymi strukturami tekstów a odpowiednimi strukturami kognitywnymi zarówno w procesie produkcji, jak i recepcji tekstów. W szkole moskiewskiej podkreśla się, że tekst precedensowy przechowywany jest w pamięci w inwarinacji, w postaci zredukowanej. Taką samą intuicję odnajdujemy u Theo van Dijka (1972), który wprowadził pojęcie makrostruktury — struktury głębokiej tekstu, leżącej u podstaw produkowania i rozumienia tekstów. Według niego teksty nie są magazynowane w mózgu ludzkim w całości jako takie, ale przechowywane są tylko ich makrostruktury. Czy zatem teksty precedensowe są w jakiś szczególnie sposób przechowywane w pamięci i aktualizowane?

Badanie tekstów precedensowych nie może być wolne od uwzględnienia ich pragmatyki. Umberto Eco, opisując współpracę z tłumaczem, który przekładał na język angielski *Wahadło Foucaulta* wspomina taki fragment swej książki: „[...] horyzont stawał się coraz rozleglejszy, chociaż zza każdego zakrętu wyłaniały się wierzchołki [...]. Ale między jednym a drugim wierzchołkiem otwierały się bezkresne horyzonty — d a l s z e n i ż p ł o t , jak zauważył Diotallevi, który sumienie ujmował w słowa nasze spostrzeżenia (tłum. A. Szymanowski). W oryginale włoskim te słowa brzmią „al di la della siepe” i są aluzją do poematu Giacomo Leopardiego *L'infinito*, który wielu Włochów zna na pamięć. Eco wyjaśnia, że używając tego zwrotu chciał podkreślić erudycję i egzaltację swojego bohatera⁴. Odwołanie się np. w dyskusji do tekstu precedensowego, może być próbą pokazania siebie w dobrym świetle, argumentem, sposobem wzięcia przewagi nad interlokutorem. Tekst taki może być kryterium oceny czy porównania.

Nie do pominięcia jest semiotyczny aspekt badań nad tekstami precedensowymi. Tekst precedensowy ujmować można jako znak kultury funkcjonujący w określonej semiosferze. W tekście zawarta jest wiedza o kulturze, w której powstał, jednocześnie zaś tekst taki, stając się faktem kultury, w pewien sposób ją współtworzy. Wreszcie jeden i ten sam tekst w pewnej kulturze może zyskać status precedensowego, być nasycony znaczeniami, w innej zaś może być w ogóle nieznanym lub być jednym z wielu tekstów nieprecedensowych.

Teksty precedensowe wydają się również interesujące dla glottodydaktyki. Zaznajomienie się w procesie nauki języka obcego z kanonem tekstów precedensowych w kulturze tego języka jest niezbędne w procesie kształtowania kompetencji komunikacyjnej, czy szerzej — kompetencji kulturowej, a tego typu teksty traktować można w nauczaniu języka obcego jako przewodniki po odmiennym systemie komunikacji i odmiennym świecie kultury.

Tekst precedensowy wydaje się zatem interesującym obiektem badań nie tylko w ramach teorii tekstu, ale dla szeroko pojmowanych nauk humanistycznych zajmujących się badaniem wytworów językowych, twórczości artystycznej, zachowaniami znakowymi człowieka w obrębie danej kultury.

Bibliografia

- R. A. Beaugrande, W. U. de Dressler: *Wstęp do lingwistyki tekstu*. Warszawa 1990.
J. Bralczyk: *Leksykon zdań polskich*. Warszawa 2004.
T. A. van Dijk: *Some Aspects of Text Grammars. A Study in Theoretical Linguistics and Poetics*. Paris 1972.
T. Dobrzyńska: *Tekst*. W: *Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Lublin 2001.
R. Grzegorzczkova: *Głos w dyskusji o pojęciu tekstu i dyskursu*. W: *Tekst. Problemy teoretyczne*. Red. J. Bartmiński, B. Boniecka. Lublin 1998.
Д. Б. Гудков: *Прецедентное имя и проблемы прецедентности*. Москва 1999.

⁴ Podaję tę informację za D. Urbanek (2004: 61).

- Ю. Н. Караулов: *Русский язык и языковая личность*. Москва 1987.
- В. Г. Костомаров, Н. Д. Бурвикова: *Как тексты становятся прецедентными*. „Русский язык за рубежом” 1994, nr 1.
- В. В. Красных, Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко, Д. В. Багаева: *Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц в коммуникации*. „Вестник МГУ”. Сер. 9. Филология 1994, nr 3.
- R. Nycz: *Tekstowy świat. Poststrukturalizm a wiedza o literaturze*. Warszawa 1993.
- А. Стефанская: *Лингвометодологические основы презентации художественного фильма как прецедентного текста*. W: *Aktualne problemy semantyki i stylistyki tekstu. Studia opisowe i komparatywne*. Red. J. Wierziński. Łódź 2004.
- D. Urbanek: *Рекніе лусто. Tendencje w teorii i praktyce przekladu na tle myśli humanistycznej*. Warszawa 2004.

Elżbieta Gos

WHAT IS A PRECEDENT TEXT?

Summary

The paper deals with some aspects of the precedent texts studying — a definition of these texts, intertextual, cognitive, pragmatic and lingua-cultural aspects.

Эльжбета Гос

О ПОНЯТИИ ПРЕЦЕДЕНТНОГО ТЕКСТА

Резюме

В статье говорится о понятии прецедентного текста и некоторых аспектах его исследования: интертекстуальном, когнитивном, прагматическом и лингвокультурологическом.